

K I V O N A T O S I S M E R T E T É S E K

O. Sz. A h m a n o v a : Fonológia. ("Materiali k kurszam jazukoznaniju" - Adalékok a nyelvtudományi kollégiumokhoz. Izd. MGU. 1954. 1-22. Ismerteti: Hegedűs Lajos.)

A munka két fő fejezetre oszlik. Az elsőben a fonológia kialakulásának útját és leglényegesebb tételeit mutatja be a szerző, a másodikban pedig a polgári fonológia különféle irányairól mond bírálatot.

A szovjet nyelvtudományban a fonológiai kérdések kidolgozása I. V. SZTÁLINnak ama megállapítása alapján történik, hogy a h a n g n y e l v volt mindig az emberi társadalomnak egyetlen nyelve, amely alkalmas volt arra, hogy az emberek érintkezésének teljes értékű eszköze legyen. Mindennemű vizsgálatnak ez képezi szilárd alapját, s felvértézi a kutatókat a nyelv lényegét különféleképpen magyarázó polgári irányzatok mindenfajta hamis, elferdítő értelmezése ellen. Kétségtelen, hogy a nyelvnek hangos beszéd által megvalósuló folyamata az emberiség számára döntő jelentőségű, s ezért a nyelv hangjainak rendszeres tanulmányozása egyike a nyelvtudomány legfontosabb feladatainak. Enélkül a nyelvtudomány fejlődése egyáltalán lehetetlen lett volna.

A helyes felismerésnek volt eredménye, hogy a XIX. század fő nyelvészeti irányában, az összehasonlító-történeti nyelvtudományban a fonetikának oly fontos vezető szerep jutott. A hangtani kérdések iránti érdeklődés általánossá vált, s kifejlődött előbb az ugynevezett "általános fonetika", amely több tudományággal (fizika, anatómia stb.) is érintkezett, majd a múlt század közepe táján a "fiziológiai hangtan". A fejlődés további folyamán ezekhez csatlakozott a múlt század végén a "kísérletfonetika" is, amely különféle hangregisztráló és hangelemző készülékeivel újabb lendületet adott e tudomány szaknak. Sok nyelvész úgy látta, hogy csak a kísérletfonetika eszközeivel nyert vizsgálatok adhatnak megbízható képet a nyelvi hangok valódi természetéről.

A XIX. századot a történeti nyelvtudomány uralma jellemezte, s az érdeklődés gyújtópontjában a nyelvek történetének tanulmányozása állott; most kiszélesült, bővült a láthatár, s a

nyelveket két aspektusban vizsgálják: mind mozgásukban és változásukban, mind pedig a fejlődés adott szakaszában megfigyelhető kölcsönös összefüggésekben. Az új nyelvészeti irányzat megteremtésében a kazáni iskola vezető szerepet játszott I. A. BAUDOUIN DE COURTENAY-val az élén. A hangok belső összefüggéséről és divergenciájáról ("kogerenciija i divergenciija zvukov"), korrelációjáról és megfeleléséről szóló tanával egy új szemléletnek tört utat a fonetika területén. Rámutatott arra, hogy a nyelv hangjai nem egymástól függetlenül léteznek, hanem az egymástól való függőség és különbözőség viszonyában állanak egymással. Majd kifejtette, hogy e hangok kombinatorikus függősége idézi elő a hangok kombinációs változását, amelyet ő divergenciának nevezett. Az azonos eredetű hangok ("gomogennije zvuki") kombinációs változásoknak vannak alávetve (ilyen pl. az orosz nyelvben a t - d váltakozás: rod - roda, az a - o és z váltakozása: voda, vodnűj, vodjanoj főle szavakban). BAUDOUIN DE COURTENAY új tanítása termékenyítőleg hatott a hangok nyelvi szerepének megítélésére tekintetben, s nemcsak Oroszországban, hanem külföldön is nagy hatással volt a nyelvtudomány további fejlődésére. Az ő kezdeményezésének köszönhető, hogy ma már világos képzetünk van a "fonémá"-ról, a "fonetiká"-ról és a "fonológiá"-ról.

Ha szemügyre vesszük a szavaknak vagy a morféimáknak a hangtestét, akkor meggyőződhetünk róla, hogy a hangok között kétféle különbség van: lehetséges, hogy 1) két hang különbségét előre nem szabja meg azok helyzete, és 2) a két hang közötti különbséget előre meghatározza helyzetük. Az első különbséget f o n e m a t i k u s nak nevezzük, s a hangokat f o n é m a ként határozzuk meg. Azokat a hangokat viszont, amelyek között a különbség helyzetükből adódik, f o n é m v a r i á n s n a k hívjuk. Ily módon könnyen elválaszthatjuk a funkciót jelző különbségeket a másodlagos jelenségektől. Ha például összehasonlítjuk az orosz dom és tom szavakat, könnyen meggyőződhetünk arról, hogy a t és d különböző fonémák. Ennek a két hangnak zöngésséggel, ill. zöngétlenséggel való szembenállása szó elején fonematikus jelleg az orosz nyelvben. Ha viszont a szpor és szmotr szavakat hasonlítjuk össze, akkor kitűnik, hogy a szpor zöngés r-je és a szmotr zöngétlen r-je közötti különbség helyzetből feltételezett: r és r. Következésképpen a kétféle r nem külön fonéma, hanem egyazon r fonémának különböző variánsai.

A f o n e m a t i k u s k ü l ö n b s é g e k (vagy szembenállások) alkalmasint meg is szűnhetnek, n e u t r a l i z á l ó d h a t n a k. A neutralizáció klasszikus esete például az orosz rot szó, amelynek hallatára nem lehet tudni, vajon a rot 'száj' avagy a rod (gen. roda) 'nemzetség, faj, születés' jelentésű formáról van-e szó. Az ilyenfajta esetek természetesen jelentős nehézségeket jelentenek a fonemikus elemzés szempontjából, mert nehéz eldönteni, hogy vajon mindkét esetben egy és ugyanazon fonémáról van-e szó, tehát t-ről avagy a rot 'száj' jelentésű szóban t-ről, de a rot (gen. roda) szóban esetleg már nem t-ről, hanem a d fonémának különleges variánsáról, amely az adott helyzetben egybeesett a t fonémával.

A fonémarendszer problematikája során részletesen ismerteti a szerző A.I.SZMIRNYICKIJ fonológiai tanulmányának ("Fonetikus hangjelölés és hangtipusok") a közvetlen fonématípusokról és a pozíció által feltételezett fonéma-minőségekről szóló tanulmányos fejtegetéseit. Majd bírálja a polgári fonológia "archifonéma", "realizáció", "manifesztáció" stb. terminus technikusait. Vulgáris-materialista értelmezésnek tartja D.JONES fonéma-meghatározását is, aki a fonémát "hangok családjának" mondja. "A mi számunkra azonban - írja AHMANOVA - fonéma, archifonéma és minden más fonológiai egység csak mint beszédhangok típusa létezik, amelyek reálisan és objektíve létezők a nyelv természetes matériájának alakuló történetében. Amikor mi fonológiai viszonyokról, fonémákról, hangtipusokról, magánhangzókról, mássalhangzókról, félmagánhangzókról beszélünk, akkor csupán arra törekszünk, hogy feltárjuk és osztályozzuk a nyelv sajátos törvényszerűségeit, mégpedig tudományos általánosítás segítségével, amely nélkül általában nem lehet tudomány" (1.). A mondottak alapján helyesnek tartja L.V.SCSERBA fonéma-meghatározását is, amelyet "A francia nyelv fonetikája" című munkájában adott: "Ily módon úgy látjuk - írja SCSERBA akadémikus -, hogy az élő beszédben a különféle hangoknak tetemesen nagyobb számát ejtjük ki, mint gondoljuk, s amelyek minden adott nyelvben aránylag csekélyszámu hangtípusban egyesülnek, s így alkalmasak arra, hogy a szavakat és azok formáit differenciálják, azaz az emberi társadalmat szolgálják. Ezeket a hangtípusokat tartjuk szem előtt, amikor a beszédhangok osztályozásáról beszélünk. Mi f o n é m á n a k nevezzük őket. A ténylegesen kiejtett különféle hangokat...amelyekben az általános realizálódik (a fonéma), f o n é m á r n y a l a t o k n a k fogjuk nevezni." Ma fonémáryalatok helyett f o n é m v a r i á n s o k r ó l beszélünk. AHMANOVA szerint a fonémák nemcsak szavakat különböztetnek meg, és azok formáit differenciálják, hanem a szavak és morfémák hangburkát is ("zvukovije obolocski szlov ili morfem"), és az általános nem "r e a l i z á l ó d i k" az egyesben, hanem - mint arra V.I.LENIN rámutatott - "l é t e z i k az egyesben".

Majd A.I.SZMIRNYICKIJ nyomán kifejti, hogy a fonémák nem különböztetnek meg jelentést mint olyant. "Azok a nyelvi egységek f o n e t i k a i (hang-) burkát különböztetik meg. Mégis, mivel a nyelvnek törvényszerűsége az, hogy a hangzásbeli különbség, a nyelvi egységek különféle hangburka normális körülmények között más-más jelentéssel fonódik össze, azt mondhatjuk, hogy két egység különböző hangburka jelentésük különbözőségéről t a n u s k o d i k. Szavak és morfémák hangzása és jelentése között feltétlenül igen szoros és elválaszthatatlan kapcsolat áll fenn. Mindazonáltal ez a kapcsolat n e m e l s ő d l e g e s ..., a jelentés nem a hang funkciója ("Znacsenie ne eszt' funkcija zvuka") ... A nyelv hangjai csak elősegítik egy-egy meghatározott jelentésnek a megszületését, kialakulását. Ezért semmiképpen sem gondolhatjuk, hogy az o és u magánhangzó különbözteti meg egymástól a sztol és sztul szavakat... Ha pl. az o fonémát u-val cseréljük fel a sztol szóban, nem nyerhetünk a sztol szó helyett sztul szót... Egyik fonémát a másikkal helyettesítve a szó hang-

zási burkát változtatjuk meg. De a s z ó nem csupán a hangburkából áll, hanem a hangburokból és a jelentésből együttesen. Hogy más szót nyerjünk, az adott szónak nem a hangburkát kell megváltoztatni, hanem teljesen más szót kell mondani - hangzásával és jelentésével együtt" (13-4).

AHMANOVA kifejti, hogy a fonológiai elemzés nem lehet mechanisztikus. Sohasem szabad a rendszerből egyetlenegy jelenséget elszigetelten vizsgálni, hanem az adott nyelv egész hangrendszerét kell mennél tüzetesebben tanulmányoznunk. A sztálini tanítással összhangban arra buzdít, hogy ne spekulációkból induljunk ki, hanem a valóság pontos megfigyeléséből. Eredetileg ugyanis konkrét, objektíve létező hangok vannak. Némely hang világosan, határozottan és egyértelműen szemben áll a többivel, a szavak és morfémák hangburkának megkülönböztetésére szolgál; mások viszont csak gyengén vagy egyáltalán nem állanak egymással szemben. A fonológiai vizsgálat feladata éppen az, hogy feltárja az objektíve létező kategóriákat és törvényszerűségeket.

A szerző munkája II. részében a polgári fonológia alapelveit és módszertanát bírálja. A polgári fonológia idealista alapon nyugszik, s a fonémát olyan "immanens létező"-nek képzei, amely a nyelv konkrét hangjaiban realizálódik. Amellett a fonológia elsődlegesen a fonéma "pszichológiai" természetén nyugszik. A fonéma szerintük nem egyéb, mint a beszélőben létező hangképzet, amely többé-kevésbé adekvát módon jut kifejezésre a beszédaktusban. Ez a felfogás szorosan összefügg a SAUSSURE-féle "langue" és "parole" elképzeléssel, amelyben a hang és a fonéma szembeállítására így fest:

HANG

FONÉMA

1. Fiziológiai-akusztikai nagyság	1. Pszichológiai egység
2. Beszédtény ("parole")	2. Nyelvi tény ("langue")
3. A beszédaktusban egyszeri megnyilatkozás	3. A nyelvi hangrendszer állandó tagja
4. Elemzéssel mérhető és megadható nagyság	4. A nyelv funkcionális eleme
5. Nincs viszonyban a jelentéssel	5. A jelentés hordozója
6. A beszédflowam része	6. A jelrendszer része stb.

A polgári fonológia módszerének legjellegzetesebb vonása az, hogy főleg a differenciatív jegyekkel dolgozik; ezek segítségével a fonémát olyan egységnek lehet tekinteni, amely kizárólag a többi fonémával való szembenállása következtében létezik, s csak annyiban létezik, amennyiben a többi fonémával szembenáll.

A szerző bírálja L.HJELMSLEV fonológiai nézeteit, aki megszabadítja a nyelvet "természetes anyagától", s az új "glosszematikus" elemzést vezeti be. Célja az, hogy a nyelvet mint funkciók összességét írja le. Módszertanának fő elve az egyszerűsítés, amely azonban nem vezethet bennünket a nyelvi törvényszerűségek mélységeinek és bonyolultságának megismeréséhez.

Hasonlóképpen téves úton halad az amerikai "leíró nyelvészet", mert teljesen tanácstalan, amikor konkrétan felmerülő problémákkal áll szemben. BLOOMFIELD és tanítványai egyáltalán nem oldják meg a fonémák azonosságának kérdéseit. A polgári fonológia mai képviselői az "irreveláns" jegyek hangsúlyozásával arra törekednek, hogy elszakítsák a fonológiát a fonetikától. Majd idevágó mondanivalóit így sűriti: "Ma a polgári fonológusok tekintélyes tömege...lényegében egy módszert alkalmaz: a fonológiai elemzést az elemek olyan számu megkülönböztetésére alapozzák, amelyek megfelelnek a hangegységek számának, s amelyeket ha kicserélünk, megváltozik a jelentés (értelem). Az új elnevezés, amelyet HJELMSLEV adott ennek a folyamatnak ("kommutatív vizsgálat") nem változtat a dolog lényegén. A fontos az..., hogy mit értenek jelentés alatt" (19). A nyelv idealista felfogása és a helytelen módszertani elvek miatt tehát a nyugati fonológia zsákutcába jutott.

A fonéma és a fonológia fogalma Oroszországban született meg, s innen terjedt el szerte a világon. Az orosz fonológusoknak vezető szerep jutott a nyelvtudomány ezen új ágának kidolgozásában, s most is a moszkvai fonológusok fáradoztak a világ nyelvészei közül legtöbbet a fonológiai vizsgálat módszertanának kidolgozásán. I.V. SZTÁLIN munkáinak utmutatása alapján még nagy feladatok várnak a szovjet nyelvészekre, hogy megteremtsék a marxista nyelvtudomány valóban tudományos fonetikáját.

B. A. Szerebrennyikov: A nyelvek kölcsönhatásáról. A szubsztrátum-kérdés. (Voproszu jazukoznanija, 1955/1, 7-25. Ismerteti: Juhász József.)

B.A. SZEREBRENNYIKOV a szubsztrátum-elmélet marxista szemléletű megvilágítását tűzi ki célul ebben a cikkében. Arra törekszik, hogy a szubsztrátum-kérdés tisztázása útján kiegészítse, teljesebbé tegye a történeti-összehasonlító módszert.

Megállapítja, hogy a múltban a nyelvek kölcsönhatása tanulmányozásának általában nem tulajdonítottak kellő jelentőséget, épp ezért nem is alakultak ki ezen a területen megfelelő kutatómódszerek. A nyelvi szubsztrátum hatásának a vizsgálata ugyan a XIX. és a XX. században eléggé ismert dolog volt, maga a szubsztrátum-elmélet azonban mégsem vált általánosan el-